

УДК 001.82-021.51:377.36(045)

АНАЛІЗ ГЕНЕЗИ ЗАКЛАДІВ МОРСЬКОГО ПРОФІЛЮ У XVIII СТОЛІТТІ

Ляшкевич А.І., к. пед. н., доцент,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін
Херсонська державна морська академія

У статті порушується проблема системи освіти на початку XVIII ст., аналізується відкриття шкіл за відповідними напрямками у різних галузях. Описується досвід Морської академії – першого військово-морського навчального закладу. Характеризуються реформаторські плани Петра I зробити Росію великою європейською державою. Аналізується освітня діяльність розвитку системи професійної і загальної освіти, що і стало поштовхом до початку системного навчання, а також виникнення вищої освіти. Дослідження завершується висновками про те, що виникнення системи морської освіти – це закономірний результат процесу розвитку держави, освіти та педагогічної думки.

Ключові слова: Морська академія, навчальні заклади, реформаторські ідеї, професійна освіта, вища освіта, розвиток морської освіти.

В статье поднимается проблема системы образования в начале XVIII в., анализируется открытие школ по соответствующим направлениям в различных областях. Описывается опыт Морской академии – первого военно-морского учебного заведения. Характеризуются реформаторские планы Петра I сделать Россию великой европейской державой. Анализируется образовательная деятельность развития системы профессионального и общего образования, что и стало толчком к началу системного обучения, а также возникновения высшего образования. Исследование завершается выводами о том, что возникновение системы морского образования – это закономерный результат процесса развития государства, образования и педагогической мысли.

Ключевые слова: Морская академия, учебные заведения, реформаторские идеи, профессиональное образование, высшее образование, развитие морского образования.

Lyashkevich A.I. ANALYSIS OF GENESIS OF BODIESMARINE PROFILE IN THE XVIII CENTURY

The article deals with the problem of the system of education at the beginning of the XVIII century, analyzes the opening of schools in the relevant fields in various fields. The experience of the Maritime Academy, the first naval educational institution, is described. Characterized by the reformist plans of Peter I to make Russia a great European state. The educational activity of the development of the system of professional and general education was analyzed, which became an impetus to the beginning of systemic education, as well as the emergence of higher education. The study concludes with the conclusion that the emergence of a marine education system is a logical result of the process of development of the state, the education and pedagogical thought.

Key words: Maritime Academy, educational institutions, reform ideas, vocational education, higher education, development of marine education.

Постановка проблеми. Вивчення архівних джерел, історичних документів та наукових розвідок останніх десятиріч засвідчило, що формування державної системи освіти в Російській імперії було розпочато ще у XVIII ст. У цей час реформувалися і набували нового змісту традиційні школи, виникали нові (для Московської держави) типи навчальних закладів. У зв'язку з цим виникла проблема аналізу генези розвитку освітніх закладів морського профілю у XVIII ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових дослідженнях (Є. Анісімов, М. Барбашев, Ф. Веселаго) здійснено змістовно-порівняльний аналіз царських указів, ґрунтовних доробків істориків минулого і сучасності, що дозволило проаналізувати імперську політику в галузі освіти у XVIII ст. Серед усіх верств населення поширювалися знання задля підготовки освічених людей, особливо професійно орієнтованих, що відбилося в працях Л. Бескровного,

С. Єлагіна, Г. Жураковського та ін. Аналізу наукових джерел, становленню і розвитку морської освіти приділялася значна увага вчених, але не було окремого дослідження генези закладів морського профілю у XVIII ст.

Постановка завдання. Метою дослідження є здійснити аналіз генези закладів морського профілю у XVIII ст.

Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

1. Проаналізувати історичні, соціокультурні та суспільно-політичні чинники з досліджуваної проблеми.

2. Простежити зв'язок історичних подій із формуванням та розвитком морської освіти у XVIII ст.

3. Обґрунтувати реформаторські ідеї Петра I в організації та управлінні освітнім процесом у початковій школі, у становленні професійної та вищої школи, зокрема формування морської освіти у XVIII ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Коротко охарактеризуємо пріоритети імперської освітньої політики означеного періоду, тенденції в державних і педагогічних поглядах на сутність навчання та зміст професійної підготовки спеціалістів для морської галузі – військового і торгового мореплавання, кораблебудування, облаштування верфей і портів.

За численними історичними свідченнями, на початку XVIII ст. в організації військово-морської справи було здійснено масштабні перетворення. У державі, яка потребувала «мастеровых людей», упродовж 1700–1730-х рр. стали засновуватися перші світські школи, де молодь отримувала необхідні знання і практичні навички для військово-інженерної галузі (Пушкарська (артилерійська) школа, 1698; Адміралтейська школа, 1703; Інженерно-артилерійська школа, 1712), у галузі медицини (Московська військово-медична (хірургічна) школа, 1707), мореплавання (Школа математичних і навігацьких наук, 1701) та мовознавства (Московська і Петербурзька школи перекладачів, 1704) [1, с. 48]. Як бачимо, школи відкривалися в столичних містах, а пріоритети надавалися тим напрямкам, розвиток яких сприяв зростанню військово-економічної могутності держави – торгівлі, інженерії, місто- та кораблебудуванню, мореплаванню.

Царським указом 1714 р. було введено обов'язкову навчальну повинність для дворянських дітей і дозволено до навчальних закладів приймати дітей купців та селян. Відповідно до цього документу, в губернських містах почали відкриватися «циферні» школи для дітей дворян, чиновників і духовенства (приймалися хлопчики 10–15 років): «плотничьих, матросских, кузнечных и прочих мастеров всех записных учить русской грамоте и цифири» [11, с. 328]. Такий підхід був спричинений мало кількістю грамотної молоді. Слід було забезпечити отримання загальної освіти, у державі почали активно поширюватися такі школи. Їх освітня програма передбачала послідовне вивчення рахунку, арифметики, основ геометрії та тригонометрії. Відкривалися і т. зв. «русские» школи, у яких навчали письму та грамоті (навчання здійснювалося російською мовою, звідти назва). Таких шкіл на імперській території, до складу якої входили й українські землі, лише за 5 років (1714–1718 рр.) було відкрито 42. Зазначимо, що вони не лише здійснювали підготовку до здобуття професійної освіти, а й успішно готували різні технічні кадри («нижні чини») для різних галузей, морської зокрема [15].

Оскільки одна спеціалізована школа і кілька професійно орієнтованих навчальних закладів були не в змозі задовольнити зростаючі потреби морської галузі, у 1715 р. в Петербурзі було відкрито Морську академію – військово-морський навчальний заклад, де навчалися переважно діти дворян. У цьому ж році було розроблено інструкцію для академії – перший нормативний документ, яким регулювалися навчання і служба (шкільний режим), система заохочень і покарань, перелік наук для вивчення. Згідно з цією інструкцією, в академії викладали артилерію, навігацію і фортифікацію, географію, фехтування, малювання; навчали також поводитися зі зброєю. Терміну навчання в одному класі встановлено не було, проте перебувати в одному класі довше 3 років не дозволялося. Переходячи з одного класу до іншого, учні складали екзамени.

Пізніше перелік предметів було розширено і визначено терміни вивчення кожного з них: арифметики – 1 рік, геометрії – 8 місяців, тригонометрії – 3 місяці, астрономії – 3 місяці, геодезії – 4 місяці, артилерії – 1 рік, математичної географії – 1 місяць, навігації та фортифікації – 1 рік, живопису – 11 місяців; всього навчання тривало 6 років і 9 місяців [3, с. 18]. Окрім навчання, вихованці проходили стройову підготовку, несли караули та чергували.

У 1718 р. при академії було створено гардемаринську роту для проведення організованої практики. Випускники академії після 3–5 років плавання в чині «гардемарин» складали екзамени з військово-морських наук (штурманська справа, морська артилерія, парусна і гребна справа, військова підготовка та вміння «управлять отдельным кораблем в бою и в мирное время», керувати діями морських з'єднань) і отримували звання мічмана. У 1724 р. в академії відбулося розділення морехідної освіти на командирську і штурманську та виокремлення морської артилерії. З цього моменту підготовка спеціалістів морської справи проводилася більш поглиблено [6, с. 95–96].

Для залучення дітей дворян до морської служби у 1752 р. Морську академію було перетворено на Морський шляхетський корпус. Корпус включав 3 класи, в яких, окрім вивчення математики і циклу морських наук (астрономія, навігація, географія), особливу увагу приділяли іноземній мові, військової справі, риторичі, геральдиці, історії, політиці та моралі [6, с. 117–122]. Як бачимо, було посилено енциклопедичну складову частину освіти відповідно до панівної доктрини «пристойного шляхетского

образования». У корпусі розпочалася плавальна практика, проте лише на навчальному кораблі в межах Балтійського моря. Слід зазначити, що з перетворенням Морської академії на кадетський корпус було збільшено її фінансування на утримання приміщень і придбання навчального обладнання, а також харчування вихованців та платню викладачам [6, с. 157–160].

У 1717 р. в Петербурзі відкрився ще один спеціалізований навчальний заклад – адміралтейська школа для підготовки молодших офіцерів флоту (спеціалістів корабельної справи та інструкторів військової справи), у якій навчалися діти матросів і нижніх морських чинів. Такі заклади відкривали переважно в портах і на верфях, навчання здійснювали досвідчені офіцери (як правило, випускники навігацької школи). Тут упродовж 1–2 років навчали грамоті, початкам арифметики, «отчасти строению кораблей или артиллерии», залежно від практичних потреб [8, с. 202].

З цього року набули поширення ремісничі та гарнізонні школи. Тут дітей навчали «грамоте, цыфири и планиметрии, дабы потом могли добрыми мастеровыми быть», готували молодший командний склад армії і флоту, майстрів будівництва й обслуговування кораблів [1, с. 134]. Згодом такі школи набули поширення на імперських землях, особливо у припортових містах.

На думку багатьох науковців, надання освітній діяльності статусу державної сприяло розвитку системи професійної і загальної освіти, стало поштовхом до запуску регулярного навчання, друку періодичних видань (газета «Ведомости», 1702), відкриття публічних бібліотек (1714) і музеїв («Кунсткамера», 1714). Створення Петербурзької Академії наук, разом з університетом і гімназією (1725), стимулювало розвиток вітчизняної науки і створило передумови для виникнення вищої освіти на кшталт західноєвропейської [18, с. 53–55].

Значний внесок у розвиток морської галузі зробила і реформа системи державного управління: засновані Комерц-колегія та (1715) Адміралтейств-колегія (1717) опікувалися торговим і промисловим флотом, сприяли розвитку всіх галузей торгівлі, здійснювали митний нагляд, займалися будівництвом і спорядженням купецьких кораблів, керували «флотом з усіма морськими військовими служителями» [там само]. Діяли колегії відповідно до «Регламенту о управлении адмиралтейств и верфи; и о должностях коллегии адмиралтейской и прочих всех чинов при адмиралтействе обретающихся» (1722), «Морського торгового регламенту» (1724) та «Регламенту

шкіперам» (1723) – законодавчих документів, що визначали порядок роботи портів і митниць, вимоги до будування та використання кораблів. Впорядкуванню діяльності морської галузі сприяло й затвердження першого, підготовленого Петром I і Феофаном Прокоповичем Морського статуту – «Книга устав морской о всем, что касается доброму управлению в бытность флота в море» (1720) – переліку обов'язків усіх чинів військового флоту [13].

Зауважимо, що Ф. Прокоповичем, як і іншими представниками «ученой дружины» Петра I – Г. Фарварсоном, Я. Брюсом, І. Посошниковим та ін. – було підготовлено ґрунтовні доробки з виховання, а також підручники із загальних та спеціальних предметів.

В Україні на початку XVIII ст. молодь навчалася морській справі у козаків на Січі (січові школи на південних землях), отримуючи одночасно окремі знання та практичні навички в будуванні човнів та їх використанні. Найбільш відомим і значущим навчальним закладом у цей час виступала Києво-Могилянська колегія, яка була відкрита ще в 1632 р., а царським указом 1701 р. перетворена на Київську академію (вищий навчальний заклад). Навчання тривало 12 років і охоплювало 8 класів – студенти отримували загальноосвітню підготовку філологічного спрямування і знання мов: латині, слов'янської, української літературної, грецької, польської. І, хоча освіта була загально-гуманітарного спрямування, у 1709 р. Петро I, побоюючись насичення українських земель освіченими людьми, наказав скоротити кількість студентів академії, найкращим учням звелів перебраться з Києва до Москви, а найкращих випускників запросив до Петербурга на «государеву службу» [там само].

У 1731 р. було відкрито перший спеціалізований навчальний заклад закритого типу – Сухопутний кадетський корпус (Морський кадетський корпус було відкрито у 1752 р.). З урахуванням досвіду Данії та Пруссії, до програми навчання кадетів, разом зі спеціальними воєнними предметами, було включено вивчення основ точних, природничих і гуманітарних наук [7, с. 278].

Слід зауважити, що в царській Росії на початку XVIII ст. не існувало жорсткої межі між військовою, придворною і громадянською службою (навіть після затвердження указом Петра I «Табели о рангах» у 1722 р. перехід із воєнної служби на громадянську відбувався зі збереженням чи підвищенням рангу, чину) [10, с. 245–246]. Система підготовки в кадетському корпусі будувалася з урахуванням цих особливостей, і тому

перелік навчальних предметів був досить широким: вивчалися історія, «российская словесность» (мова і література), іноземні мови, основи юриспруденції, геральдика і генеалогія. Кадети також опановували верхову їзду, фехтування, навчалися танцям [17].

У 1764 р. програму навчання в Морському корпусі було розширено: підсилено викладання російської мови, географії, історії, іноземних мов. Для керівництва навчальною частиною введено посаду головного інспектора, «искусного в математических науках». Перший такий інспектор – Григорій Полетика – ввів друковані посібники з усіх предметів, розробив систему заохочення кращих вихованців, розпочав добір викладачів. Наступний інспектор, Микола Курганов, «предписывал учителям легчайшие к обучению способы», стежив за методикою викладання, започаткував проведення навчально-методичних нарад [3, с. 79].

Суттєві зміни в кадетському корпусі розпочалися з призначенням нового начальника – відомого просвітника і державного діяча Івана Бецького. Він уклав «Устав Сухопутного шляхетского кадетского корпуса для воспитания и обучения благородного российского юношества» (1766) – перший документ, який регулював діяльність навчального закладу [4].

Кожну третину навчального року кадети публічно складали екзамени. Для врахування успішності навчання на кожного вихованця складалися табелі. Тих, хто мав найгіршу успішність, відправляли в артилерійські учні чи призначали на адміралтейські посади. Вважаємо цікавою одну з позицій «Регламенту об управлени адмиралтейств и флотов», затвердженого у 1765 р., якою пропонувалося при випуску гардемаринів оцінювати і їх поведінку: «экзаменовать не токмо в науках, но и в поведених». «Выпускные кадеты предназначались или в военную службу или в гражданскую с соответственными чинами и рангами» [19, с. 23].

У статуті було визначено головну мету корпусу – виховання людини, здатної «украстить сердце и разум делами и науками, потребными гражданскому судье и воину» – і зазначалося, що «успех воспитания во многом зависит от подбора воспитателей, наделенных здравым разумом, соответствующим образованием и опытом работы»; педагоги мали вивчати вихованців, «дабы знать их положительные и отрицательные стороны». Більше того, офіцери корпусу повинні були мати відповідну освіту і практичний досвід, позитивно впливати на кадетів власним прикладом [16].

За статутом 1766 р. програма навчання кадетів складалася з таких 3 груп наук: 1) «руководствующие к познанию предметов, нужных гражданскому званию» (мораль, юриспруденція, економія); 2) «полезные или художественные» (загальна та експериментальна фізика, астрономія, загальна географія, навігація, природознавство, військові науки, малювання, архітектура, музика, танці, фехтування); 3) «руководствующие к познанию прочих искусств» (логіка, математика, красномовство, світська історія, хронологія, латина, французька мова, механіка). Опановували кадети й стройову підготовку. Для підготовки корабельних інженерів у корпусі було засновано спеціальний клас, де вивчали механіку та корабельну архітектуру [5].

У 1744 р. гарнізонні школи було поєднано з циферними, а з 1752 р. такі школи почали виникати вздовж «Украинской линии» – військово-інженерної системи безперервних земельних оборонних укріплень, що копіювали рельєф місцевості і були призначені для захисту степової зони півдня Росії від кримських татар. У цих школах інженерні та артилерійські офіцери навчали дітей своїй справі [19, с. 29].

Отже, у другій чверті XVIII ст. підготовка спеціалістів морської справи не була суто професійною, мала скоріше енциклопедичний характер, проте забезпечувала галузь «служилими людьми» різних рангів. Відбулося розширення переліку і типів навчальних закладів, де молодь здобувала морську освіту. Випускникам було дозволено обирати професію відповідно до нахилів, а не примусово, як за часів Петра I. Навчальний процес було певним чином упорядковано.

Ситуація в організації системи освіти, як і в державі в цілому, почала змінюватися з середини 1760-х рр. У 1768 р. було здійснено спробу заснувати мережу купецьких навігаційних шкіл для підготовки судноводіїв, проте Сенат таку пропозицію не схвалив. Подальший розвиток промисловості і торгівлі, армії і флоту, розбудова нових портів і міст, створених на нових землях, – все це потребувало значної кількості спеціалістів, тому заснована у 1782 р. «Комиссия по учреждению народных училищ» отримала царський указ про створення спеціалізованих навчальних закладів, у т. ч. і морського профілю [4].

У цьому ж році Комісія розробила «Устав народным училищам Российской империи» (1786), відповідно до якого у містах почали відкривати народні училища – безкоштовні навчальні заклади для дітей середнього соціального прошарку міського населення, викладання в яких здійснювали громадян-

ські вчителі за класно-урочною системою. Комісія наголошувала, що для створення народних училищ слід «приложить старание о заведении по городам, откуда отправляется купеческое водохозяйство, водохозяйственных школ» [9, с. 134–137].

У 1786 р. у Петербурзі було відкрито Водохідне училище, вступ до якого здійснювався через іспити з арифметики та російської мови. Учні впродовж кількох років вивчали загальноосвітні та спеціальні дисципліни: «росийскую словесность», іноземні мови (англійську і німецьку), арифметику, геометрію, плоску і сферичну тригонометрію, географію, морські карти, навігацію, астрономію, морське право, бухгалтерію. Проводилися практичні заняття на петербурзьких верфях – місцях, «где корабельные работы производятся, показывая учащимся в самой вещи все то, что к наставлению их служить может» [12, с. 705–706]. Водохідне училище неодноразово реорганізувалося і змінювало назву на Училище торгового мореплавання, Морехідні класи, Училище далекого плавання, проте завжди готувало спеціалістів для морської галузі.

В окремих джерелах можна знайти відомості про «водоплавательную школу», відкриту у Петербурзі того ж року, «дабы для Российского купеческого мореплавания доставить надежных и искусных корабельщиков, штурманов и прочих для той части потребных людей» [14, с. 34], яка проіснувала до 1797 р.

Проведений історично-ретроспективний аналіз дозволяє констатувати, що виникнення системи морської освіти – це закономірний результат процесу розвитку держави, освіти і педагогічної думки. Воно мало певні передумови об'єктивного (потреба у спеціалістах морської галузі, викликана зовнішньо- і внутрішньополітичними причинами) та суб'єктивного характеру – особисті імперські амбіції царів щодо розширення територій, зокрема вихід до морів, що не замерзають.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, до кінця XVIII ст. в Росії існувала досить розгалужена система навчальних закладів, у яких готували спеціалістів морської справи різних напрямів і рангів. Було збережено закордонну практику підготовки спеціалістів для морської

галузі, що сприяло зростанню кількості високопрофесійних (на той час) фахівців, яких залучали до викладацької роботи, та введенню на флоті корисних новацій. Переважна більшість вітчизняних закладів знаходилася у столичних містах (Петербурзі та Москві), проте чітко окреслилася тенденція до відкриття навчальних закладів на нових, різним чином опанованих територіях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анисимов Е.В. Время Петровских реформ. Л.: Лениздат, 1989. С. 134.
2. Анисимов Е.В. Россия в середине XVIII века: Борьба за наследие Петра. М.: Мысль, 1986. С. 48.
3. Барбашев Н.И. К истории мореходного образования в России. М., 1959. С. 18–79.
4. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке: Очерки. М., 1958. 665 с.
5. Веселаго Ф. Краткая история русского флота. СПб., 1893. 304 с.
6. Веселаго Ф. Очерк истории Морского кадетского корпуса. СПб., 1852. С. 95–160.
7. Веселаго Ф. Очерк русской морской истории. СПб., 1875. С. 278.
8. Елагин С. История русского флота. Период Азовский. СПб., 1864. С. 202.
9. Жураковский Г.Е. Из истории просвещения в дореволюционной России. М.: Просвещение, 1973. С. 134–137.
10. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX века: учеб. пособ. / под ред. Академика А. И. Пискунова М.: ТЦ Сфера, 2009. С. 245–246.
11. Материалы для истории русского флота. Ч. III. СПб., 1866. С. 328.
12. Материалы для истории русского флота. Ч. XII. С. 705–706.
13. Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. Т. 7. № 4451.
14. Полное собрание Законов Российской Империи. Т. 22. Вып. 15902–16738. С. 34
15. Полное собрание Законов Российской империи. Т. X. № 7171.
16. Полное собрание Законов Российской империи. Т. XI. № 8683.
17. Полное собрание Законов Российской империи. Т. XII. № 10062.
18. Слово на погребение Петра Великого. Русская литература XVIII века. 1700–1775: Хрестоматия / сост. В.А. Западов. М.: Просвещение, 1979. С. 53–55.
19. Столетие военного министерства. 1802–1902. Главное управление военно-учебных заведений. Ч. II. СПб., 1907. С. 23.